

**Л.Задорожна, докт. філол. наук,
проф.**

**КАТЕГОРІЯ СВОБОДИ ЯК ФІЛОСОФСЬКА ЗАСАДА
"ЩОДЕННИКА" Т. ШЕВЧЕНКА**

Категоріальний чинник свободи, як і взагалі всі наявні
категоріальні

поняття, передбачає, насамперед, реалізацію аналітичної функції у системі певних спостережень. Водночас, застосування категоріальних понять, цих структурних елементів думки, "передбачає членування предмета розгляду на певні групи" [12, 134]. Саме осмислення складових категорії свободи ми розглядаємо, здійснюючи вивчення "Щоденника" Т. Шевченка. Тема несвободи, до якої неминуче апелює поет у відповідних обставинах свого життя, щоразу виявляє, що він і у вимушеному режимі несвободи нітрохи не втрачає своєї духовної свободи: живлющої сили, яка є панівною в його помислах, у сподіваннях,

– у всьому інтелектуальному та емоційному його бутті як особистості. Саме ці – розмисловий та чуттєвий – чинники, відстоюючи незалежність внутрішнього світу Т.Шевченка, забезпечували його стійкість, непіддатливість до незгод, а, отже, його резистентність – як мистецької особистості.

Середина XIX століття, доба, яка вповні виявила активність художнього мислення Т.Шевченка навіть за умов заслання, для літератури Російської імперії прикметна тим, що "літератори внаслідок особливих обставин російського життя писали твори з філософським смислом і підтекстом" [7, 152]. У Т.Шевченка, як і притаманно генієві, цей філософський смисл та підтекст визначаються на цілій низці рівнів, що відкриваються читачеві його творів настільки, наскільки той ментально підготований до сприйняття цих підтекстів.

У невилічну добу, в час заслання свобода для Т.Шевченка постає, не лише як зазвичай для особистості, – найвищою цінністю людського життя, а самим виміром людського буття, а в ньому – тим, що формує здатність людини "володіти певним становищем, котре забезпечується не характером, а ситуацією" [7, 156], єдино спроможною спонукати (і стимулювати) людину до самоперетворення: в напрямі вдосконалення і опанування собою та своїм становищем.

Попри політично-правову неволю, якій на засланні цілковито підлягав Т.Шевченко, він, переконуємося, у своєму духовному настрої послідовно володів достатньо послідовно явленим опором, резистентністю явищам свого підневільного стану внаслідок постійного перебування в духовній активності, у творчому діянні, зарядженому потужним мисленнєвим і емоційним актом.

Інший аспект – демонстрація Шевченком тієї дійсності, що реалізована його творчістю: це реальність, що підпорядковується ідеї буття особистості, яка свідомо формує свій світ, навіть – якщо це світ уявлень.

Розглядаючи свободу як духовний чинник, Т.Шевченко виявляє його беззастережний вплив на матеріальне життя людини; внаслідок властивості бути зворотною, ця формула визначає вплив матеріального життя на стан духу людини: митець відчуває несвободу свого існування навіть через втрату побутової речі – зламаного "перочинного ножа",

якого йому годі роздобути в своєму підневільному становищі. Таким чином, у суті вже в першому записі "Щоденника" від 12 червня 1857 року поет визначає усвідомлене ним онтологічне відчуття несвободи, що виявляється не тільки у великому – факті його поневолення – , але й на всіх, навіть найелементарніших, рівнях власного буття. Те саме скаже митець згодом із приводу відсутності в нього змоги роздобути "такую затейливу вещицу" [13, 32], як мідний чайничок, яким він мав на меті "К тихому прекрасному утру на огороде прибавить стакан чаю – мне казалось это роскошью непозволительною" [13, 32]. Так митець, позірно не ведучи мови про свободу, не вдаючись до відповідної лексики, визначає глибину і страхітливості тієї неволі, в яку його лещатами затискує буття: тим страшнішою, що вона послідовно – на всіх рівнях – ним осмислюється, й це при тому, що, за влучним висловлюванням І.Франка та як переконаємося в цьому із "Щоденника", й у добу заслання для Т.Шевченка "великі майстри штуки – поети, малярі та різьбярі є для нього предметом культу, він бажає мати їх діла все при собі, в найтяжчих пригодах життя він поперед усього думає про них, тужить за ними, а тільки опісля думає про предмети щоденної потреби" [9, 251].

Утрату свободи Т.Шевченко усвідомлює не лише як утрату тієї радості, що її здатне дарувати людині життя вже внаслідок самого факту людського існування, але й перспективи в такому існуванні. У автора "Щоденника" виникає для вияву такої позиції неперевершений за яскравістю і емоційністю образ весільного поїзда, що його сприймає ув'язнений: в записі від 13 червня 1857 року Т.Шевченко визнає, що всі десять років "посвящения моего в солдатский сан" [13, 12] йому довелося побачити життя так, – "как арестант смотрит из тюремного решетчатого окна на веселый свадебный поезд" [13, 12]. Це – несвобода людини, життя якої остаточно, цілковито позбавлене динаміки, а тому, в суті, є нежиттям, небуттям суб'єкта. Споглядати життя в стані нежиття – чогось гіршого для людини годі вигадати, тому поет зізнається, що "одно воспоминание о прошедшем и виденном в продолжение этого времени приводит меня в трепет" [13, 12].

Автор "Щоденника" висловлює глибоке переконання, що безперечним благом стала відсутність у нього десять років тому самої ідеї про ведення щоденникових нотаток, здатних явити в "мрачной декорации" [13, 12] його несвободу. Відчуття відсторонення від дійсності, належачи до питомих ознак поневолення, створює, на переконання Т.Шевченка, дивовижний ефект: ненатуральності всього, що відбувається з людиною; так виникає в митця образ театру, в якому – напрочуд похмурі декорації та бездушні й грубі актори – "бездушные грубые лицедеи" [13, 12], волею долі "с которыми мне привелось разыгрывать эту мрачную монотонную десятилетнюю драму" [13, 12].

Т.Шевченко прагне звільнитися від самого спогаду про це: "Мимо пройдем, мимо, минувшее мое, моя коварная память!" [13, 12], і ніщо

так, як це прагнення викреслити з пам'яті жах неволі, не здатне виявити глибини болю, що його поет спізнав від вимушеної втрати свободи.

Однак Т.Шевченко не був би самим собою, коли б не пішов далі від цих констант, із якими для нього пов'язана втрата свободи: він не лише прагне відкинути в теперішньому своєму житті усе, що несе на собі знак несвободи, але й розуміє, що справжнє духовне визволення для нього можливе лише за однієї умови, за умови пробачення своїм поневолювачам переступу, скоєного ними, тому здобуває у своїй душі силу визначити моральний імператив для себе: "забудем и простим темных мучителей наших, как простил Милосердный Человеколюбец своих жестоких распинателей" [13, 12]. Отже, внутрішню свободу, свободу вибору особистості Т.Шевченко бачить у здатності людини стати вище над обставинами життя, залишаючись при цьому душею не прикутою до того, що спроможне таїти в собі симулякр поневолення. Свободу поет розуміє як цілковито беззастережне, повноцінне осягання станом душі й реалізоване вчинками людини буття, позбавлене форм спонуки: внутрішня, моральна свобода в Т.Шевченка є невіддільною від соціальної свободи.

За відсутності реальної свободи людина здатна керуватися в своїх учинках навіть свободою уявною; Т.Шевченко визначає своєрідні ліки, що дають змогу особистості подолати кризу, спричинену тривалою неволею на останньому етапі цього поневолення: коли вже є певність у тому, що гряде свобода, однак ще відсутні, запізняються необхідні для її осягання людиною розпорядження; це – відсторонена від самого факту очікування діяльність: "он (Михайло Лазаревський – Л.З) извещает меня, или, лучше, поздравляет с свободою. До сих пор, однако ж, нет ничего из корпусного штаба, и я, в ожидании распоряжений помянутого штаба, собираю сведения о волжском пароходстве", "мне хочется знать, как часто отходит пароход из Астрахани в Нижний Новгород и какая цена местам для пассажиров" [13, 12].

Іншими словами, Т.Шевченко обмірковує факт, подробиці майбутніх вчинків: "на одной из таких барок я думаю устроить свою временную квартиру и пролежать в ней до нижегородского дилижанса. Потом в Москву, а из Москвы, помолившись Богу за Фультонову душу, через 22 часа и в Питер" [13, 13]. Ці міркування – своєрідні ліки, бальзам для зболеної душі, яка прагне свободи, але це не лише своєрідна сатисфакція з тим вимушеним буттям у несвободі, в якому опинився поет, але й точний показник того, що Т.Шевченко – вже поза межами цієї несвободи: свобода, на переконання митця, потребує від індивідуума одновекторно спрямованих дій.

Із пієтетом і розчуленням Т.Шевченко веде мову про узалежнення від єдиного можливого типу обставин: узалежнення дружніми обов'язками. Своєрідною ілюстрацією таких зобов'язань постає у "Щоденнику" Яків Кухаренко, якого митець характеризує як "Замечательное явление

между людьми этот истинно благородный человек. С 1847 года, по распоряжению высшего начальства, все друзья мои должны были прекратить со мною всякое сношение. Кухаренко не знал о таком распоряжении. Но так[же] не знал и о моем местопребывании. И будучи в Москве во время коронации депутатом от своего войска, познакомился со стариком Щепкиным и от него узнал о месте моего заключения. И, благороднейший друг! написал мне самое искреннее, самое душевное письмо. Через девять лет и не забыть друга, и еще в несчастьи друга" [13, 13]. Така особистість і такі вчинки визначають певні зобов'язання у друзів, вважає Т.Шевченко, адже позитив володіє здатністю, властивістю своєрідної репродукції, тому автор "Щоденника", відчуваючи свою "втягненість" у велике добродійство дружби, діяльнісний план якої дозволяє "існувати й відтворювати себе людській сутності" [1, 119], запитує себе, коли зможе відквитати добром за "искреннюю и нелицемерную жертву" [13, 13] свого друга, а також за добро "графини Настасии Ивановны Толстой и ее великодушного супруга графа Федора Петровича. Они единственные виновники моего избавления, им и первый поклон" [13, 14].

Не лише в цьому плані підпорядковується людина в стані несвободи. Вона, вважає поет, послідовно повинна не випускати на свободу і своїх надій, навіть більш того – своєї уяви: "Легко может статься, что я еще в хламиде поругания и с ранцем за плечами попунтирую в Уральск в штаб баталиона №1. Всего еще можно ожидать. И потому не следует давать слишком много воли своему неугомонному воображению" [13, 14]. Іншими словами, на думку Т.Шевченка, свобода є свободою саме тому, що не допускає узалежнення від чого б то не було, а, отже, не співвідноситься з певною причиною і, більш того, зв'язком, комплексом причин.

Інший аспект розуміння свободи пов'язаний у Т.Шевченка безпосередньо з діяльнісним планом буття людини. Саме в цьому плані здатне розкриватися істинне призначення людської особистості, а також, що не менш важливо, її вартісний потенціал. Для ілюстрації своєї думки Т.Шевченко обирає виразну антитезу: діяльність геніальної особистості та діяльність "поставщика фельетона": "Как инструмент виртуозу, как кисть живописцу, так литератору необходимо ежедневное упражнение пера. Так делают и гениальные писатели, так делают и пачкуны. Гениальные писатели потому, что это их призвание. А пачкуны потому, что они иначе себя и не воображают, как гениальными писателями" [13, 14]. Що постає в цьому разі спільним для обох: чин, діяльність, "розум, що спрямовує волю" [6, 62], дозволяючи детермінувати рішення індивіда. Результат цієї діяльності виявляється, проте, цілком відмінним, і причину цього Т.Шевченко вбачає у відмінних моделях свободи в генія і в "пачкуна": лише геній, що творить за покликанням, вважає Т. Шевченко, здатний у своїй творчості явити "свободу – як

атрибут Бога в кожній людині" [6, 62].

Т.Шевченко осягає стан буття свободи в певних суспільних сферах, зблизька спостерігаючи за життям військових і змушений констатувати, що "Солдаты – самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве. У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, одним словом, все. Ему простительно окунуть иногда свою сирую, одинокую душу в полштофе сивухи. Но офицеры, которым отдано все, все человеческие права и привилегии, чем же они разнятся от бедняка солдата? (Я говорю о Новопетровском гарнизоне). Ничем они, бедные, не разнятся, кроме мундира" [13, 15]. Відсутність свободи на онтологічному рівні в цієї категорії суспільства дозволяє Т. Шевченку вести мову про свободу не як про щось визначене соціумом первісно, а як "результат розвитку його культури" [3, 65], саме відсутність якої і здатна спонукати "чадолюбивих и эполетолубивых родителей" [13, 15] до істинного розуміння дійсності, з наявним у ній співбуттям особистостей. Як переконуємося, Т.Шевченко вважає, що саме розвиток знання (в цьому разі – про суть буття певної сфери) здатний забезпечити розвиток розуміння свободи, наявної в цій сфері, а також сутнісного підпорядкування людини свободі чи, навпаки, вилучення людини зі сфери свободи.

У цьому, майже безнадійному становищі, єдине, що здатне духовно врятувати людину, дарувавши їй свободу – це пошук і віднайдення позитиву. Т.Шевченко на основі розповіді про гарнізонні стосунки між тестем і зятем наводить випадок неслухного моменту в цьому пошуку, однак визначає і позитивний приклад: своє захоплення городом, яке дозволяє не лише йому віднаходити свободу на лоні природи, але і його безпосередньому командуванню продукувати добро: "Теперь, когда уже узнали о моем освобождении, то ближайшие мои начальники – фельдфебель и ротный командир, не увольняя меня от ученья и караула, позволили мне свободные часы от службы проводить на огороде, за что я им сердечно благодарен" [13, 17].

Саме природа забезпечує Шевченкові здатність до відособлення від тяжкого казарменного довкілля: "после десятилетней казарменной жизни уединение мне кажется настоящим раем" [13, 17], а самотність і ще не осягнена в правовому статусі свобода, визначаючи, як і усякий перехідний стан, бездіяльність у чину, в дії – "А я все так и не могу ни за что приняться. Ни малейшей охоты к труду. Сижу или лежу молча по целым часам под моею любимой вербою, и хоть бы на смех что-нибудь шевельнулось в воображении. Таки совершенно ничего. Настоящий застой" [13, 17] – породжують складну і напружену внутрішню роботу, забезпечуючи всепоглинаючу внутрішню динаміку: "Свобода и дорога меня совершенно поглотили" [13, 17].

Повнота осягання цієї внутрішньої свободи за умов неволі має для Т.Шевченка, все-таки, певні межі, однак примітно, що межі ці

визначаються митцем навіть на підсвідомому рівні, у сновидіннях, дія яких відбувається у координатах переважно України: "Сегодня я, как и вчера, точно так же рано пришел на огород, долго лежал под вербою, слушал иволгу и, наконец, заснул. Видел во сне Межигорского Спаса, Дзвонковую Криницу и потом Выдубецкий монастырь. А потом – Петербург и свою милую Академию" [13, 18]. І на підсвідомому рівні буття Т.Шевченко в цьому пороговому стані постає випереджальним у плані осягання свободи: митець визнає, що уявлювана свобода визначається для нього своєрідним сурогатом повноцінного духовного життя, повноцінних комунікативних взаємин. Т.Шевченко, фактично, створює свій речовопредметний та духовноінформаційний канали, завдяки яким здобувається на повновартісне осягнення свободи за умов жорсткої соціальної детермінованості.

Т.Шевченко послідовно являє у "Щоденнику" свій безнастанно-напружений діяльнісний і духовний (навіть на підсвідомому рівні) рух у напрямі здобуття свободи. Однак при цьому митець констатує явище зворотного плану: замикання перед ним горизонтів свободи військовим адміністративним механізмом: "Опять тоска и бесконечное ожидание. Неужели от 16 апреля до сих пор не могли сделать в корпусном штабе насчет меня распоряжения? Холодные, равнодушные тираны! Вечером возвратился я в укрепление и получил приказание от фельдфебеля готовиться к смотру. Это результат давно ожидаемой почты и с таким трепетом ожидаемой Свободы. Тяжело, невыразимо тяжело! [13, 18]. Залежність від бездіяльності цього вкрай невороткого і бездушного механізму особливо гнітить Т.Шевченка тоді, коли збігають останні дні його неволі: "Сегодня суббота, ветер все тот же – норд-вест. Это хорошо, значит волею-неволею лодка должна дожидаться оренбургской почты. Чем ближе ко мне это радостное событие, тем делаюсь я нетерпеливее и трусливее. Семь тяжелых лет в этом безвыходном заточении мне не казались такими длинными и страшными, как эти последние дни испытания" [13, 53].

Т.Шевченко зауважує очевидну промовисту неспіввідносність між часом і засобом поневолення людини та часом і засобом її визволення: "Как быстро и горячо исполняется приказание арестовать, так, напротив, вяло и холодно исполняется приказание освободить. А воля одного и того же лица. Исполнители одни и те же. Отчего же эта разница? В 1847 году в этом месяце меня на седьмые сутки доставили из Петербурга в Оренбург. А теперь дай Бог, на седьмой месяц получить от какого-нибудь батальонного командира приказание отобрать от меня казенные вещи и прекратить содержание. Форма, но я не возьму себе в толк этой бесчеловечной формы" [13, 18-19]. У цій тезі слід особливо наголосити на концепті "воля одного і того ж лица", що, вочевидь, тяжіє над усім державним механізмом, усім бездуховним державним виконавчим апаратом. Автор "Щоденника" в такий спосіб

піднімає питання про "якісну єдність, що живе, розкривається в кількісному моменті" [2, 20], пов'язану з усвідомленням поняття свобода. І річ не лише в тім, що Т.Шевченко в цьому разі виявляє очевидний соціальний підтекст суцього, визначаючи при цьому характеристику сучасного йому суспільства в двох основних типах характерів – "бездуховні спеціалісти" й "безсердечні сенсуалісти" [4, 138], а в тому, що поза людською свободою втрачається усвідомлення сутнісного покликання людини, її діяльнісного і духовного потенціалу, охарактеризованого "кантівською тезою про людину як "мету в собі" [5, 170]. Іншими словами, Т.Шевченко наголошує на втраті не лише масштабу вартісних координат у системі існування людини за відсутності в неї свободи, але й у наявності такої втрати у побудові мети і засобів існування, – як "визначального фактора в побудові концепції істинної людини та досконалого життя" [8, 120] за умов зазіхання на свободу особистості. В суті своїй, у "Щоденнику" Т. Шевченка "поняття свободи окреслюється через заперечення того, з чим вона не узгоджується" [8, 121].

Великий тягар від поневоленого стану Т.Шевченко ніс ще й тому, що впродовж усього життя ні думкою, ні уявою про подальший спосіб свого існування не пов'язував себе з солдатським статусом. Теперішній його досвід у цьому статусі підказує йому: це найгірший засіб позбавити людини свободи: "Если бы я был изверг, кровопийца, то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в Отдельный Оренбургский корпус солдатом" [13, 19], до того ж, перекресливши в її житті увесь попередній діяльнісний (годі й говорити про творчий) досвід: "Вот где причина моих невыразимых страданий. И ко всему этому мне еще запрещено рисовать. Отнято благороднейшую часть моего бедного существования. Трибунал под председательством самого сатаны не мог бы произнести такого холодного, нечеловеческого приговора" [13, 19-20]. Таке ставлення до людини в суспільстві підважує, на думку Т.Шевченка, християнські засади людського існування, людського співжиття, – надто, що наявний зримий процес деградації у сприйнятті засадничих позицій християнства: якщо спів-віднести дохристиянську добу, коли "Август-язычник, ссылал Назона" [13, 20], далі середньовічне християнство у ставленні до "свого строптивого гражданина Данте Алигьери" [13, 20], то християнство ХІХ століття бачиться поетові таким, що поневолює людину та ще й благословляє таке поневолення: це той факт, що його поетові доводиться констатувати, "сравнивая материального грубого язычника и полуозаренную средневековую христианку с христианином девятнадцатого века" [13, 20].

Зважаючи на цей історично-зумовлений аспект у осягненні людиною свободи, Т.Шевченко виразно являє чинник релігії як непродуктивний у співвіднесенні з суспільним планом. За умов пригнічення свободи

особистості суспільством, релігія, вважає Т.Шевченко, також стає заручницею суспільства.

На думку Т.Шевченка, пригнічення суспільством свободи особистості володіє у її духовному житті тими найголовнішими чинниками, що, поряд із спонукують людину до нового осмислення низки подій свого життя, безперечно мобілізує людину до внутрішнього спротиву, резистентності

– стосовно ініціаторів поневолення та його виконавців, а, отже, викликає відрухову хвилю щодо інституту влади.

Часто вдаючись у "Щоденнику" до зіставлень (що, як відомо, є важливим виховним засобом), Т.Шевченко порівнює своє становище із усвідомленням уже набутої ним свободи, із колишнім – за умов несвободи – сприйняттям одного факту: армійського огляду. "Но каково было прежде, когда я не умел, а должен был похоронить в самом себе всякое человеческое чувство, сделаться бездушным автоматом и слушать молча, не краснея и не бледнея, слушать нравственное назидание от грабителя и кровопийцы" [13, 20].

Отже, на думку Т.Шевченка, різні рівні сприйняття людиною свободи породжують і різні рівні сприйняття людиною того самого буття, різні рівні її духовного простору, її діяльнісного чину, її інтелектуальних та емоційних відруків. Свободу Т.Шевченко, як бачимо, сприймає не лише як екзистенційний вимір буття людини, але й як її емоційний та інтелектуальний потенціал.

Найбільш вартісним для людини за умов подій, визначених ходом розвитку поза межею досягання нею свободи Т.Шевченко вважає здатність особистості до збереження сутнісної цілісності її "я" в реаліях цілковитого протистояння індивідуального універсальному та здійснення духовного самовизначення: "Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе" [13, 22]. Втрачену і набуту людиною свободу Т.Шевченко відносить до сфери її життєвого досвіду, визнаючи, що "Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере, мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего Всемогущего Создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенчески светлых верований. Некоторые вещи просветлели, округлились, приняли более естественный размер и образ" [13, 22]. Т. Шевченко цим наголошує, що людина за умови несвободи здатна вберегти свій духовний світ, свій інтелектуальний і емоційний потенціал тільки при наявному внутрішньому визначенні, віднайденні індивідом смислу буття, при устремлінні до позитивного, при визначенні безумовною цінністю того, що становить індивідуальну модель особи, превалювання її над

загальним.

Тільки коли особистість зуміє не піддатися поглинанню загалом, – вона стане суголосною ідеї свободи, вважає Т.Шевченко. Соціум, неусвідомлене колективне, надто – підпорядкування їм – покликають, на думку митця, кожну зрілу особистість лише до підпорядкування на умовах несвободи, і якщо особистості вдасться оберегти себе від цього підпорядкування – в ній, у людині, не будуть нівельовані вартості ні особисті, ні родові.

Це лише на перший погляд може здатися дивним, що Т.Шевченко узалежнює стильові особливості своєї творчості від умов несвободи заслання; насправді ж, у його тезу " Я написал его (твір "Москалева криниця" – Л.З.) вскоре по получении письма от батька отамана кошового. Стихи оказались почти одной доброты с прежними моими стихами. Немного упруге и отрывистее. Но это ничего, даст Бог, вырвуся на свободу, и они у меня потекут плавнее, свободнее и проще и веселе. Дождусь ли я этой хромой волшебницы свободы?" [13, 22] закладено той важливий сенсовий підтекст, що відчуття володіння свободою забезпечує творчій особистості принципово новий художній рівень розуміння дійсності, дарує їй "світлу гармонійну творчість" [8, 128]; відсутність свободи породжує "отрывистость" у віршах, а наявність її – "плавність", "простоту" і "веселість".

За відсутності реальної свободи, людина, як показує Т.Шевченко, визначає для себе чинники, спроможні нести найпершу відповідь на запит свободи. До таких митець відносить (яке це промовисте свідчення браку її ознак у житті!) навіть прибуття пошти, здатної засвідчити новий статус людського життя, стати в ньому стимулом до змін: "Я, разумеется, бросил свое писание и побежал в крепость. С пароходом я ожидал оренбургской почты, а с почтой и свободы" [13, 24], а також: "Сегодня ожидают пароход с почтой из Гурьева. И никто его не ожидает с таким трепетным нетерпением, как я. Что, если не привезет он мне так долго ожидаемой свободы?" [13, 29].

Несвобода, як показує Т.Шевченко, ставить у залежність людину від кожної події та кожної особи, що має волю та – надто – владу над іншими людьми. Психологічно точно цей стан цілковитої залежності й трепетного страху перед волею людини, здатної певним чином утритися або вплинути на свою свободу Т.Шевченко – тим виповідаючи також стан буття безлічі безіменних людей, які підлягали цьому ганебному експериментові царського військового механізму – описує вперше в історії світового письменства: мова іде про зустріч і нікчемні напучення конфірмованим солдатам новоприбулого батальйонного командира: "Вчисле прочих конфирмованных должен был и я предстать после обеда в 5 часов на вторичное и еще горшее испытание. К этому вторичному испытанию я готовился довольно равнодушно как человек вполовину свободный. Но когда предстал пред

неутомлимого экзаменатора, куда что девалось. Ниже малейшей тени, ничего похожего на человека, вполнину свободного, во мне не осталось, та же самая мучительная холодная дрожь пробежала по моему существу. То же самое, что и в прежние года, чувство – нет, не чувство, а мертвое бесчувствие – охватило меня при взгляде на эту деревянную выкрашенную фигуру. Одним словом, я превратился в ничто" [13, 24]. Свобода, як показує Т.Шевченко, є чинником, що дозволяє повною мірою розкритися людській життєдіяльності; відсутність такої для людини означає неможливість забезпечити повноту існування та вияву онтологічного й гносеологічного аспектів, законів індивідуального розвитку особистості.

Прикметним, на загал, є те, що сама поява "Щоденника" інспірована Т.Шевченкові листом від М. Лазаревського від 2 травня 1857 р. із повідомленням про набуту поетом свободу. З отриманням цього листа тема свободи дивовижним візерунком, створеним на основі самого життя, скрашає щоденникові записи митця: "слава Богу, что у меня есть этот неоцененный документ; значит, у меня есть канва, по которой я могу выводить самые прихотливые, самые затейливые арабески" [13, 26].

Свобода, внаслідок надто тривалого її очікування, водночас, для поета опосередковується надією; остання, за умов відсутності чинника свободи, постає "нашей самой нежной, постоянной, до гробовой доски неизменной нянкой-любовницей. Она, прекрасная, и всемогущего царя, и мирового мудреца, и бедного пахаря, и меня, мизерного, постоянно лелеет доверчивое воображение и убаюкивает недоверчивый ум своими волшебными сказками, в которые всякий из нас охотно верит" [13, 26-27]. Саме через надію виявляється, наголошує Т.Шевченко, індивідуальна воля, а, власне, "амбівалентність феномена свободи" [8, 129], спектр романтичних уявлень митця про свободу: "Но почему же не верить мне, что я хотя к зиме, но непременно буду в Петербурге? Увижу милые моему сердцу лица, увижу мою прекрасную Академию, Эрмитаж, еще мною не виденный, услышу волшебную оперу. О как сладко, как невыразимо сладко веровать в это прекрасное будущее. Я был бы равнодушный, холодный атеист, если бы не верил в этого прекрасного бога, в эту очаровательную надежду" [13, 27].

Якщо надія в Т.Шевченка постає шляхом до свободи, то наступним етапом, що знаменує наявність такої свободи, постає в поета побудова планів на майбутнє. Прикметно, що ця побудова здійснюється митцем не лише з цілокупним урахуванням статусу несвободи, а якому перебуває, але й із об'єктивною оцінкою можливого впливу цього статусу на власний творчий потенціал: "Десять лет неупражнения в состоянии сделать и из великого виртуоза самого обыкновенного кабашного балалаешника. Следовательно, о живописи мне и думать нечего. А я думаю посвятить себя безраздельно гравюре акватинта" [13, 27],

оскільки це забезпечує найкоротший шлях до свободи: "Быть хорошим гравером, значит быть распространителем света истины. Значит быть полезным людям и угодным Богу. Прекраснейшее, благороднейшее призвание гравера. Сколько изящнейших произведений, доступных только богачам, копилось бы в мрачных галереях без твоего чудотворного резца? Божественное призвание гравера!" [13, 27].

Примітно, що в режимі неволі Т.Шевченко замислюється не лише над шляхами і засобами здобуття особистої свободи, – його думка сягає основ буття суспільства. Митець вважає найбільш прямим шляхом, здатним забезпечити шляху суспільства до визволення від усього, що вадить на шляху його вільного розвитку, а, отже, на шляху до свободи, сатиру: "Мне кажется, что для нашего времени и для нашего среднего полуграмотного сословия необходима сатира, только сатира умная, благородная. Такая, например, как "Жених" Федотова или "Свои люди – сочтемся" Островского и "Ревизор" Гоголя. Наше юное среднее общество, подобно ленивому школьнику, на складах остановилось и без понуканья учителя не хочет и не может перешагнуть через эту бестолковую *тму-мну*" [13, 28].

Так само шукає Т.Шевченко оптимального шляху особистості до свободи. Він опирається тут на власний досвід, оскільки цей досвід пов'язаний із творчістю (тобто, є найбільш наповненим і результативним), – надто, що творчість сама по собі є ознакою і виявом свободи. Саме в цьому контексті виникає в щоденникових нотатках розповідь про чудесне перетворення: "Быстрый переход с чердака грубого мужика-маляра в великолепную мастерскую величайшего живописца нашего века. Самому теперь не верится, а действительно так было. Я из грязного чердака, я, ничтожный замарашка, на крыльях перелетел в волшебные залы Академии художеств" [13, 36].

Неодмінним наступним етапом цього перетворення Т.Шевченко вважає набування свободи (навіть на підсвідомому рівні), що спонукає його в майстерні Брюллова, "в этом святилище" [13, 36], являти вищий злет своєї духовної свободи: "Перед его дивными произведениями я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепца Кобзаря и своих кровожадных гайдамаков. В тени его изящно-роскошной мастерской, как в знойной дикой степи надднепровской, передо мною мелькали мученические тени наших бедных гетманов. Передо мной расстилалась степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей" [13, 36]. Саме в такий спосіб Т.Шевченко набуває не лише зриму, онтологічно явлену власним його буттям свободу, але й духовну свободу, – так, нарешті, повноцінно осягаючи всю повноту цього – такого бажаного – стану.

Іронію долі Т.Шевченко вбачає у тому, даний Богом йому поетичний хист, що став для нього чинником осягнення свободи, люди повернули

проти цієї його свободи: " Я хорошо знал, что живопись – моя будущая профессия, мой насущный хлеб. И вместо того чтобы изучить ее глубокие таинства, и еще под руководством такого учителя, каков был бессмертный Брюллов, я сочинял стихи, за которые мне никто ни гроша не заплатил и которые, наконец, лишили меня свободы, и которые, несмотря на всемогущее бесчеловечное запрещение, я все-таки втихомолку кропаю" [13, 36]. У цьому – бачення Шевченком людських вчинків – як таких, що суперечать Божій волі, єдино здатній вести людину до свободи.

Учинки людей за умов неволі, на Шевченкове переконання, лише тоді дарують свободу, коли за своєю суттю становлять творчий акт: таким є спів Шевченкового земляка, "родом Херсонской губернии" [13, 44] рядового Скобелева, слухаючи якого, зізнається поет, "Я забывал, что я в казармах слушаю эту очаровательную песню. Она меня переносила на берег Днепра, на волю, на мою милую родину. И я никогда не забуду этого смуглого полунагого бедняка, штопающего свою рубаху и уносившего меня своим безыскусственным пением так далеко из душевной казармы" [13, 44]. У долі цього "беглого крепостного крестьянина" [13, 45] втілювся і порив до свободи, резистентність (адже він утік від кріпацької неволі), і прикра неминучість поневолення людини, суспільно найбільш вразливої для суспільних-таки експериментів: тобто, тієї людини, що стоїть на найнижчій становій сходинці. Утішки від селянсько-кріпацького буття, ця людина (спершу навіть без прізвища), стала так само безправною, але вже в ранзі солдата, долю якого здатний вирішити навіть такий патентований негідник і злодій, як поручик, що закинув Скобелева за гідний людини вчинок "на семь лет в арестантские роты" [13, 45]. Водночас, автор "Щоденника" вважає, що рядовий Скобелев володіє свободою, оскільки не лише звідусь нездоланий порив до вчинків, співмірних із свободою, але й визначає своєю поведінкою прагнення до самостійного творення власної долі та до пошуку в ній бодай якогось сенсу буття і усвідомлює, що таке духовне самовизначення особистості.

Лише на перший погляд може здатися, що Т.Шевченко тут має на увазі нестійкість такого явища, як свобода людини, амбівалентність поняття свободи в контексті людської долі. Насправді в цьому разі можна вести мову, гадаємо, про усвідомлення автором "Щоденника" відносності поняття свобода лише для найупослідженіших суспільних верств. Іншими словами, Т. Шевченко бачить виразну ієрархізованість поняття свобода в суспільстві, у якому існує, що виправдовує гнів митця проти такого суспільства, лише позірно християнізованого, а насправді такого, що нехтує Божою волею про визнання рівними всіх людей перед Богом. У цьому разі йдеться не про суто християнізований аспект проблеми в Шевченковому сприйнятті, а про чітке розуміння митцем хибності підвалин суспільних взаємостосунків і правовий нігілізм

сучасного йому суспільства. Загалом, Т.Шевченко добре усвідомлює наявний у релігійності аспект свободи: "Религия христианская, как нежная мать, не отвергает даже и преступных детей своих, за всех молится и всем прощает. А представители этой кроткой, этой любящей религии отвергают именно тех, за которых должны бы молиться. Где же любовь, завещанная нам на кресте нашим Спасителем-Человеколюбом?" [13, 56].

Інший, не менш важливий, надто – для митця – аспект проблеми свободи порушує у "Щоденнику" Т.Шевченко, зіставляючи свободу творчої людини і свободу творення, властиву природі: "Мне кажется, что свободный художник настолько же ограничен окружающею его природою, насколько природа ограничена своими вечными, неизменными законами. А попробуй этот свободный творец на волос отступить от вечной красавицы природы, он делается богоотступником, нравственным уродом" [13, 52]. Цим автор "Щоденника" визнає відмінність у суті законів існування природи й мистецтва, однак при цьому акцентує на неодмінній і неминучій в цьому разі підпорядкованості свободи творчості кожного справді обдарованого митця від справіку заданих, ustalених у своїх законах, життя природи. Тут феномен свободи неминуче реалізується через володіння тими закономірностями, що визначають життя кожної з цих сфер як видову. Водночас, лише такий план співвіднесення діла митця із створеним природою здатний забезпечити, на думку автора "Щоденника", гармонійне співбуття цих явищ, що вже, само по собі, як і всіляка гармонія, є ознакою свободи, "виришує проблему вільного самоутвердження" [8, 125], реалізуючи чинник можливості її детермінації.

Людина, свідомо значення втраченої для неї свободи, вбачає таке значення, як слушно вказує на те Т.Шевченко, в усьому, що існує довкола: "В продолжение десяти лет я, кроме степи и казармы, ничего не видел и, кроме солдатской рабской речи, ничего не слышал. Страшная, убийственная проза" [13, 52]. Якщо підвладною поневоленню та носієм свободи митець вважає і мову людини, слово, – у цьому разі він протиставляє мову свого рабства мові книги про естетику. Автор "Щоденника" висловлює переконання, що для поневоленої людини особливу роль відіграє рідне слово. Із думкою про це митець згадує про своє перше спілкування в Новопетровському укріпленні з госпітальним службовцем, в якому відгадав земляка і про враження від відповіді того рідною мовою: "Я затрепетал, услыша его чистый, неиспорченный родной выговор" [13, 74]. Подібне враження виявляє на поета й музика: "Несмотря на отсутствие всякой гармонии, меня тронула, и до слез тронула, эта изуродованная красавица мелодия. Значит, я давно уже не слушал ничего и похожего на музыку. Барабан и горн очерствил мой слух, но не очерствил сердца, воспринимающего прекрасное" [13, 78].

Інша можливість духовного визволення людини є реальною,

наголошує Т.Шевченко, на засадах усвідомлення нею пріоритетності всієї складової прекрасного і високого, або, як висловлюється автор "Щоденника", безсумнівної переваги благодаті, над матеріальним: "Для человека-материалиста, которому Бог отказал в святом, радостном чувстве понимания Его благодати, Его нетленной красоты, для такого получеловека всякая теория прекрасного ничего больше, как пустая болтовня. Для человека же, одаренного этим божественным разумом- чувством, подобная теория также пустая болтовня, и еще хуже – шарлатанство" [13, 66-67]. Як інвективи, так і цілковите схвалення в цьому та іншому випадках дозволяють бачити в цих міркуваннях Т. Шевченка значний індивідуальний досвід відстоювання власної духовної свободи, її плекання і виразно сформульоване ним бачення її ролі для формування вартісних людських якостей.

Будь-яке насилля над свободою творчої людини визначає в її духовному світі своєрідні пробоїни, що їх згодом вдається анулювати вельми непросто й нелегко. Т.Шевченко являє цей феномен на прикладі написання ним листа-подяки графу Ф.Толстому: "Сегодня во весь день и до половины ночи работал я над письмом графу Федору Петровичу и ничего не мог сделать с этим неудающимся письмом. Мне хочется высказаться как можно проще и благороднее, а оно выходит или высокопарно до смешного, или чувствительно до нелепого, или, наконец, льстиво до подлого, но никак не выходит то, чего бы мне хотелось. Это, вероятно, оттого оно у меня не клеится, что я еще не пришел в себя от радости" [13, 67], порівнюючи цю копітку роботу з минулорічною своєю відповіддю "на письмо графини Настасии Ивановны от 12 октября минувшего года, которым она первая известила меня о предстоящей свободе и на которое я хватил ей такую восторженную чепуху (второпях, разумеется), что она сочла меня или с ума спятившим, или просто пьяным" [13, 68].

Характерно, що Т.Шевченко у своєму вдячному листі до віце-президента Академії мистецтв Ф.Толстого, замалим не вдаючись до слова свобода, співвідносить із цим поняттям своє почуття в осяганні цього стану: "человеколюбивому участию графини Настасии Ивановны обязан я моею новою жизнью, моим радостным обновлением. Я теперь так счастлив, так невыразимо счастлив, что не нахожу слов достойно выразить вам мою сердечную, мою бесконечную благодарность" [13, 68]. Свобода на емоційному рівні характеризується Т.Шевченком як найбільше благо спілкування: "Без вашего человеколюбивого, христианского участия в моей безотрадной судьбе меня задушили бы в этой широкой тюрьме, в этой бесконечной безлюдной пустыне. А теперь я свободен, теперь независимо ни от чьей воли я строю свое радужное будущее, свое безмятежное грядущее. Какая радость, какое полное счастье наполняет мою душу при мысли, что я снова увижу Академию, увижу вас, моего единого спасителя, и слезами радости и

благодарности омочу ваши чудотворящие руки. Молю Милосердного Господа сократить путь и время к этому беспредельному счастью" [13, 68]. Перефразовуючи слова І.Франка, мовлені в праці "Темне царство" про поезію Т. Шевченка: "Я не знаю ні в одній європейській літературі подібної поезії, написаної в подібних обставинах" [10, 67], можна стверджувати, що в жодного зі світових письменників не виникало таких високих думок за таких тяжких обставин.

Відчуття свободи асоціюється в Т.Шевченка з усвідомленням тих найбільших благ, що вдалося йому зберегти на засланні: "Всемогущий и Премилосердный Господь не оставил меня здоровьем в этом долголетнем и суровом испытании; и любовь, которую я с раннего детства бессознательно питал к прекрасным искусствам, теперь посылает Он мне любовь сознательную и светлую и крепкую, как алмаз" [13, 68-69]. Очевидним є прагнення митця з усіх сил шукати навіть у тривалому й суворому випробуванні бодай щось із хорошого, і позитивного. Неначе щитом, відгороджується Т.Шевченко цим позитивним від звіданого ним у житті лиха, тим оздоровлюючи душу, яка, пройшовши вогонь бід, постає феніксом, що здобув, вийшовши з вогню, нове життя і щастя. Здаємо собі справу в тім, що саме тому Т.Шевченко, всупереч обставинам, щоразу піднімається, вивисується над ними.

Свідомий того, що роки заслання, солдатчина, брак можливості повноцінно творити в якості художника відібрали в нього фахову вправність, він, із цілковитим, проте, смиренням, залишає за собою право на свободу прийняття самостійного рішення щодо своєї подальшої долі: "Распространять посредством гравюры славу славных художников, распространять в обществе вкус и любовь к доброму и прекрасному – это чистейшая, угоднейшая молитва Человеколюбцу Богу. И посильно бескорыстная услуга человеку. Это мое единственное, непреложное стремление" [13, 69]. Так само смиренно Т.Шевченко тішиться тим, що "В продолжение 10 лет я писался и подписывался "рядовой Т. Шевченко". И сегодня в первый раз написал я это душу радующее звание ("художник Т Шевченко" – Л.З.)" [13, 69].

Крок за кроком, нотатка за нотаткою, Т.Шевченко дає зрозуміти читачеві "Щоденника", що він, волею лихої долі позбавлений не тільки усього необхідного для людини, але й можливості самовияву через мистецтво, – в межах цієї страшної несвободи постійно відстоював, відвойовував, вибороняв для себе все, пов'язане зі свободою, – всім, що постає її ознакою, її наповненням. Гадаємо, в цьому, насамперед, особистісний, індивідуальний, людський подвиг Т.Шевченка, а, разом із тим, духовний подвиг його: як геніального, нескореного митця. І перемога: Т.Шевченко перемагає обставини своєї долі і знову і знову піднімається над ними, духовно очищений і духовно змужнілий. Митець, переконуємося, цілим своїм життям підтверджує спостережене І. Франком у творчості поета явище, коли "чимраз вище і краще тип женщины-

матері, оскорбленої в найсвятіших чуттях і піднімаючоїся в горі і сльозах до чимраз вищої висоти морального і громадського ідеалу" [11, 77], тим утілюючи в життя феномен відповідності принципів цілого свого життя і власної творчості.

Услід за уміщенням під 26 липням листом Т.Шевченка до графа Ф.Толстого, зауважуємо виразну подальшу зміну всього тону мовлення автора, як і, водночас, тематичний лад "Щоденника": із особистісного плану мова переміщується дедалі більше в сферу фіксації спостережень над мистецькими явищами: малярством, архітектурою, описом міст і вражень від подорожі, врешті – навіть у сферу снів, у яких, за словами поета, "згруповується" все, "что сердцу дорого" [13, 73], а найбільше – доля окремих особистостей, як от госпітального службовця Андрія Обеременка – "совершенно не солдатскую фигуру" [13, 74], людину "примерной честности и трезвой жизни" [13, 74]. Варто зважити, що автор "Щоденника" в розмові про долю, зокрема, Андрія Обеременка, підсвідомо зупиняється увагою і несамохіль фіксує в цьому разі ті якості особистості, що не лише зрідні йому, але й, значною мірою, виявляють вартісні чинники життя самого Т.Шевченка; визначається очевидний перегук у людській характеристиці: "Невозмутимо холодная и даже суровая наружность его обличала в нем человека жесткого, равнодушного. Но это маска. Он страстно любит маленьких детей, а это верный знак сердца кроткого, незлобивого. Я часто как живописец любовался его темно-бронзовой усатой физиономией, когда она нежно лънула к розовой щечке младенца. Это была одна-единственная радость в его суровой одинокой жизни. Независимо от его простого благородного характера, я полюбил его за то, что он в продолжение двадцатилетней солдатской пошлой, гнусной жизни не опошлил и не унизил своего национального и человеческого достоинства. Он остался верным во всех отношениях своей прекрасной национальности. А такая черта благородит и даже неблагородного человека" [13, 75]. Примітно, що з великої поваги до цієї людини Т.Шевченко бажає йому якнайкращого, яке він бачить у свободі: "Пошли же тебе Господи, мой неизменный друже, скорый конец испытанию. И поможи тебе Пресвятая Матерь Всех Скорбящих пройти эти безводные пустыни, напиться сладкой Днепровой воды и вдохнуть в измученную грудь живительный воздух нашей прекрасной, нашей милой родины!" [13, 75].

Щоденникові нотатки, що супроводжують подорож, пов'язану із поверненням митця з заслання, виявляють новий відруховий настрій автора "Щоденника": нахил до самооцінки відповідно звіданих літ неволі. Вперше ця нота звучить у "Щоденнику" Т.Шевченка при оцінці власного сприйняття міста Астрахані: "На человека, прозябавшего, как я, семь лет в нагой пустыне, всякий, даже богоспасаемый город Белебей (самый ничтожный городишка Оренбургской губернии), должен был сделать приятное впечатление. Со мной случилось не так. Стало быть,

я не совсем еще одичал. Это хорошо" [13, 77], щоб згодом – як у музичному творі – здобути розвиток у цілісну, самодостатню й незавершену тему.

Тема свободи в Шевченковому "Щоденнику" своєю природою нагадує лісовий струмок, який на своєму шляху поповнюється і донаснажується живими джерелами (у "Щоденнику" роль таких живодаєних джерел, гадаємо, перебирають на себе прями висловлювання митця на тему свободи на тлі його загальних розмірковувань про обсяг явищ людського життя), забезпечуючи триванню цього струмка якісно збагачений новий рівень. Так можна сприйняти – за уведення у структуру щоденникового тексту та за відсутності жодних авторських коментарів – під датою 16 вересня роль цитати з поезії Барб'є "Собачий пир", присвяченої темі свободи; продовження цієї теми здійснюється митцем у записі від 17 вересня – як апофеоз цього дня – і завершується в записі від 18 вересня. Вбачаємо в цьому вчинку автора "Щоденника" не просто кореляцію людського існування, не лише усвідомлення якісної єдності, що постає в співвідношенні "суб'єкт і об'єкт". У такому зв'язку тема свободи в "Щоденнику" Т. Шевченка визначається в своєрідній ролі: відчинених дверей, кризь які входить до читача справжня суть буття людини, проявляючись (або розсіюючись) у низці, в безлічі його чинників.

Саме таке сприйняття і таке означення на першому плані явища свободи в "Щоденнику" дозволяє стверджувати про наявний в цій літературній пам'ятці підхід Т.Шевченка до осягання сущого як до цілісного, самою ідеєю життя інспірованого процесу, що живиться поняттям свобода як таким, що завершене в своїй суті, спрямовуюча енергія якої рухається в напрямі зримого, об'єктивного, початку і основи буття.

1. *Алікін В.* Свобода в аспекті соціально-діяльнісної сутності людини // *Культура, світогляд, гуманізм.* – К., 1991; 2. *Болдырев Н.* Бытие и знание, созерцание и разум. // *Мысль.* Петербург, 1922. – №1; 3. *Вакулич Н.* Социокультурная среда и духовное освобождение личности // *Философия. История. Культура.* Межвузовский сборник научных трудов. – Саратов, 2001; 4. *Далмайт Ф.* Прекрасная свобода: Шиллер об "эстетическом воспитании" человечества. // *Вопросы философии* – 2006. – № 6; 5. *Дмитриева Н.* Философия Канта как философия свободы: иная глобализация // *Вопросы философии.* – 2006, № 8; 6. *Ильичева И.* Духовность в зеркале философско-психологических учений (от древности до наших дней). – М.: Издательство Московского психологически-социального института, Воронеж, 2003; 7. *Мареева Е.* Творчество М.Ф. Достоевского в зеркале философии Льва Шестова. // *Вопросы философии.* 2007 № 3; *Милюгина Е.* "Быть свободным – это значит быть человеком": о гранях идеи свободы в мышлении романтиков // *Вопросы философии.* – 2006. – № 12; 9. *Франко І.* "Наймичка" Т. Шевченка // Франко І. Шевченкознавчі студії. – Львів, 2005; 10. *Франко І.* Темне царство. // Франко Ф. Шевченкознавчі студії. – Львів, 2005; 11. *Франко І.* Жінчина-мати в поемах Шевченка. // Франко Ф. Шевченкознавчі студії. – Львів, 2005; 12. *Цофнас А.* Понятие философской категории: опыт уточнения в языке тернарного описания. // *Философские науки.* 2002, № 3; 13. *Шевченко Т.* Щоденник. – Шевченко Т. Зібрання творів у шести томах (видання автентичне 1-6

томам "Повно зібрання творів у дванадцяти томах), Т. 5. — К., 2003.